

ऋषिराज बरालका उपन्यासमा वर्गीय चेतना (Class Consciousness in Rishiraj Baral's Novels)

शारदा देवी लामिछाने^१

लेखसार

प्रस्तुत लेख ऋषिराज बरालका उपन्यासमा वर्गीय चेतनाको अध्ययनमा आधारित छ । नेपाली समाजको वर्गीय विषमताको विरुद्धमा सङ्घर्षरत जनताले देखाएको साहस र वलिदान तथा सामाजिक, राजनीतिक विकृति र विसङ्गतिको अभिव्यक्ति उनका उपन्यासमा पाइन्छ । मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रभावित बराल प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताअनुसार तत्कालीन आर्थिक तथा सामाजिक असमानताले सिर्जना गरेको वर्ग सङ्घर्षको उद्घाटन गर्नमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । बरालका उपन्यासमा निम्न वर्गप्रति सामन्त वर्गको अन्याय, अत्याचार र शोषणको स्थिति कुन रूपमा छ, त्यसका विरुद्धको चेतना शोषित वर्गमा कसरी प्रकट भएको छ र लेखकीय पक्षधरता कुन वर्गप्रति देखिन्छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्ने यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यस उद्देश्य पुर्तिका निम्ति उपन्यासमा अभिव्यक्त वर्गीय चेतना तथा वर्गीय पक्षधरताको व्याख्या विश्लेषण गर्न सोद्देश्यमूलक ढङ्गले सामग्रीको सङ्कलन गरी मार्क्सवादी मान्यता अनुरूप सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरिएकाले यसमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । समाजमा भएका असमानताले नै वर्गद्वन्द्व तथा वर्गीय चेतना जन्मने र वर्गीय चेतनाको सही विश्लेषणले मात्र निम्नवर्गको मुक्तिको यात्रा तय हुनसक्ने निष्कर्ष बरालका उपन्यासको अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी: प्रगतिवाद, वर्गीय पक्षधरता, अधिरचना, उत्पादन सम्बन्ध, सौन्दर्यशास्त्र ।

विषयपरिचय

ऋषिराज बराल (२००९) नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी धाराका स्रष्टाका रूपमा स्थापित छन् । विगत पाँच दशकदेखि साहित्यिक यात्रा आरम्भ गर्ने बरालले कथा, उपन्यास र समालोचना जस्ता विधामा निरन्तर सिर्जना गरेर आफ्नो सिर्जनशील व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन् । उपन्यासका क्षेत्रमा प्रारम्भिक कालदेखि नै बराललाई मार्क्सवादी उपन्यासकारको रूपमा चिनिन्छ । हालसम्म उनका भावना (२०३४), कमरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान (२०४८) र समरगाथा (२०६४) गरी तीनवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । आफ्नो उपन्यास यात्राको प्रारम्भदेखि नै मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रभावित भई प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताअनुसार उपन्यास सिर्जनामा सक्रिय बराल तत्कालीन राजनैतिक विसङ्गति, आर्थिक तथा सामाजिक असमानताले सिर्जना गरेको समस्यामा केन्द्रित भएको देखिन्छ । नेपाली समाजको वर्गीय विषमताको

१. उपप्राध्यापक, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिवि, पाटनढोका, ललितपुर, नेपाल, ईमेल: sharadalamichhane30@gmail.com

विरुद्धमा सङ्घर्षरत जनताले देखाएको साहस, वीरता, बलिदान र सौर्य तथा राजनीतिक विकृति र विसङ्गति नै उनका उपन्यासको विषयवस्तु रहेको छ। यसैले बरालका उपन्यासमा वर्गीय चेतना स्पष्ट देखिन्छ। उनका उपन्यासमा वर्गीय चेतनाको अभिव्यक्त के कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासा नै यस अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या हो भने उनका उपन्यासमा वर्गीय चेतनाको प्राज्ञिक ढङ्गले अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो।

त्रिधिराज बरालका उपन्यासका बारेमा विविध पक्षबाट विभिन्न समीक्षक तथा समालोचकबाट विभिन्न लेख तथा समालोचनात्मक पुस्तकका रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हुनुका साथै उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबारे स्नातकोत्तर स्तरीय शोध कार्य पनि भएको छ। यति हुँदाहुँदै पनि प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताका आधारमा उनका उपन्यासमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतनाबारे गहन अध्ययन विश्लेषण हुन सकेको छैन। यही वर्गीय चेतनाका आधारमा उनका उपन्यासको अध्ययन, विश्लेषण नहुनु नै अध्ययनको अनुसन्धान रिक्तता हो। यसै रिक्तता परिपूर्तिका लागि गरिएको यस अध्ययनबाट त्रिधिराज बरालका उपन्यासमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतनाको जानाकारी प्राप्त गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक र अध्येताहरू लाभान्वित हुने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य सिद्ध हुन्छ। यस प्रकार प्रस्तुत अध्ययनमा त्रिधिराज बरालका उपन्यासमा केन्द्रित रहेर प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताका आधारमा वर्गीय चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखका निमित्त अध्ययन समस्यासँग सम्बन्धित आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय स्रोतबाट गरिएको छ। बरालका उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने द्वितीयक सामग्रीको रूपमा वर्गीय चेतनासम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा र विश्लेषणका लागि आवश्यक पर्याधार तथा अर्थापानको ढाँचा निर्धारणका लागि विभिन्न अध्येताद्वारा गरिएका पूर्वकार्यलाई उपयोगमा ल्याइएको छ। यस अध्ययनमा पाठ विश्लेषण विधिको प्रयोग गरी उपन्यासमा अभिव्यक्त वर्गीय चेतनाको खोजी गर्ने कार्य भएको छ। मार्क्सवादी मान्यतामा स्थापित वर्गीय चेतनासम्बन्धी सिद्धान्तलाई यस लेखको सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यसरी मार्क्सवादी मान्यताको सहायताबाट अध्ययन प्रक्रिया पुरा गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन विश्लेषणत्मक प्रकृतिको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मानव जातिको आधुनिक समाज निर्माणमा लाखौं वर्ष व्यतित भएको छ। आधुनिक मानव समाज निर्माणमा श्रम र चेतनाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। जब मानिस समूहमा बस्न थाल्यो, विस्तारै परिवार, समाज र राज्यको पनि निर्माण हुन थाल्यो। यससँगै समाजमा वर्गीय भेदहरू देखा पर्न थाले। वर्ग वर्ग बिचको स्वर्धका कारण द्वन्द्वको स्थिति पैदा हुन थाल्यो। मार्क्सवादका अनुसार आजसम्म मानव समाजको इतिहास वर्गसङ्घर्षको इतिहास हो। मार्क्स-एङ्गल्सका अनुसार जसरी समाज वर्गयुक्त हुन्छ त्यसरी नै साहित्यका प्रवृत्ति र चरित्र पनि वर्गीय नै हुन्छन्। सामाजिक जीवनमा जुन वर्गको आधिपत्य हुन्छ कला साहित्य पनि त्यसै वर्गको अधीनमा रहन्छ। वर्गयुक्त समाजमा कला साहित्यले आ-आफ्नो वर्गहितलाई अभिव्यक्ति दिन्छन्। कलाकार

तथा साहित्यकारले पनि आ-आफ्नो वर्गदृष्टि आफ्ना रचनामा प्रकट गरेका हुन्छन् (भण्डारी, २०५३, पृ. १४) । यस भनाइबाट वर्गयुक्त समाजको कला साहित्य पनि वर्गीय नै हुन्छ । सामाजमा प्रभुत्व रहने वर्गले नै कला साहित्यलाई आफ्नो वर्गीहितका लागि प्रस्तुत गरेको हुन्छ ।

मार्क्सवादी मान्यता अनुसार उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्व रहेको पुँजीपति वर्ग र उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्वबाट वञ्चित रहेको सर्वहारा वर्ग गरी समाज आर्थिक रूपमा दुई वर्गमा विभाजित छ । उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्वले जुन प्रकारको उत्पादन सम्बन्धको निर्माण गर्दछ, त्यसले समाजको आधारको निर्माण गर्दछ । कला साहित्य (अधिरचना) पनि आधार संरचनाका सापेक्षतामा निर्माण हुने गर्छन् । यस सम्बन्धमा मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रमा समाजको मूल आधारले बाह्य ढाँचा वा अधिरचनालाई प्रभावित पार्ने भए पनि कहिलेकाहीँ यिनीहरू आर्थिक मूल आधारलाई प्रभावित पार्ने तहसम्म पुग्न सक्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (रोहिताश्व, सन् १९९१, पृ. २८-२९) । कला साहित्यको अस्तित्वको मूल आधार सामाजिक उत्पादन सम्बन्धसँग जोडिएको हुन्छ । उत्पादन प्रणालीमा आधारित परस्पर विरोधी दुई वर्गबिच हुने सङ्घर्षमा सामाजिक संरचनाको मूल आधारमा आश्रित अधिरचना विचारधारात्मक पक्षहरूले आ-आफ्नो वर्ग स्वार्थ अनुरूप वर्गीय सङ्घर्षमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपले भाग लिन्छन् । साहित्य पनि सामाजिक आधारकै अधिरचना भएकोले सामाजिक जनजीवन अनुरूप नै हुन्छ । समाजमा वर्गीय स्थिति देखापरेपछि आदिम समाजमा रहेको सामूहिक भावना पनि वर्गीय भावनामा विभाजित हुन पुग्यो । अधिरचनाको रूपमा रहेको कला साहित्य रचनाहरूबाट पनि सामूहिक भावना अलग्गिएर वर्गीय चेतनाको रूपमा विकसित भयो (कड्वेल, १९९०, पृ. ५०-६०) । यसरी समाजको व्यवस्था वर्गीय स्वरूपको भएपछि कला साहित्य पनि वर्गीय स्वरूपकै हुन्छन् र जुनसुकै क्रान्ति वा सङ्घर्ष भए पनि कवि कलाकार वा कला साहित्यले वर्गको पक्षपोषण गरेकै हुन्छ । साहित्यकार जुन वर्गको छ, त्यही वर्गको पक्षपोषण गरेर साहित्य लेखिएको हुन्छ । त्यस कारण साहित्यमा व्यक्त विचारहरू वर्गीय हुन्छन् । सामन्तवादी विचारलाई अँगाल्ने साहित्यकारले लेखेका साहित्यमा त्यही विचारको पक्षपोषण गरिएको हुन्छ भने सर्वहारावादी विचारलाई अँगाल्ने साहित्यकारले लेखेका साहित्यमा सर्वहारावादी विचारको पक्षपोषण गरिएको हुन्छ । यसको अर्थ साहित्य लेखनमा लेखकको वर्गीय पक्षधरता स्पष्ट रहन्छ । यस सन्दर्भमा लेनिनले क्रान्तिकारी लक्ष्यसँग प्रतिबद्ध प्रतिभाशाली लेखकले एकातिर सर्वहारा वर्गको सामान्य लक्ष्यका अभिन्न अङ्ग भई राजनैतिक रूपमा जनवादी यन्त्रका पेची र किला हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (लेनिन, सन् १९८४, पृ. ३८) । लेखकको वर्गीय चेतना अनुरूप नै उपन्यासको अन्तर्वस्तुको पनि निर्माण हुने भएकाले मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तमा लेखकको वर्गीय चेतना महत्त्वपूर्ण भएर आएको हुन्छ । युनानको कला साहित्य गोष्ठीको भाषणमा माओत्सेतुडले प्रगतिवाद सर्वहारा वर्गप्रति प्रतिबद्ध हुने तथा वर्गीय समाज र विदेशी हस्तक्षेप कालका कृतिहरूमा लेखनको प्रमुख पक्ष राजनीतिक विषय नै हुने तथ्यलाई अघि सार्दै भन्छन्—

वर्गको दृष्टिविन्दुको समस्या सर्वहारा वर्गको समस्या हो । कम्युनिस्ट पार्टीका सदस्यहरूको दृष्टिविन्दु पार्टीको भावनामा कायम हुनुपर्छ । राम्रो दृष्टिविन्दुबाट नै कुनै ठोस मानिसको ठोस

पक्षको जन्म हुन्छ । जापान विरोधी युद्धमा यस्तै खालका कृतिहरू लेखिए । वर्गीय समाजमा राजनीतिक मापदण्ड प्रमुख र कलात्मक मापदण्ड गौण हुन्छ । (माओत्सेतुङ्ग, सन् १९७५, पृ. २६९)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिले साहित्यकारमा इतिहास चेतना हुनुपर्ने र ऐतिहासिक परिवेशमा राम्रो ठहरिएका कार्यहरूको प्रशंसा गर्दै जनपक्षधरताको कलात्मक सीप प्रस्तुत गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ । लेखक, कलाकारले आफ्नो कार्य क्षेत्रमा राष्ट्रिय दृष्टिकोण बनाउनु पर्ने सन्दर्भमा लेनिनको विचार यस्तो छ- वर्गचेत भएका रुसी सर्वहाराका निमित्त राष्ट्रिय गौरवको भावना, बिरानो नभएको, आफ्नो भाषा, देश र श्रमशील जनताप्रति उनीहरूमा प्रेम रहेको र उनीहरूलाई जनवादी समाजवादी चेतना वा स्तरसम्म पुऱ्याउनको निमित्त धैरे प्रयास गरिनु पर्दछ (भ्ला. इ. लेनिन, सन् १९४७, पृ. ६८ । यसरी लेनिनले कलाकारहरूले वर्गीय चेतना निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउनु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । मानव जातिको उत्पत्ति भएदेखि यता मानवीय अस्तित्वको आधार आर्थिक प्रणाली नै भएकाले अधिचरना पनि यसैमा आधारित देखिन्छ । यसैले प्रगतिवादले कला साहित्यलाई वर्ग निरपेक्ष ठान्दैन । समाज वर्गमा विभक्त रहँदासम्म कला साहित्यको वर्गीय पक्षधरतामा परिवर्तन आउँदैन । प्रगतिवादी कला साहित्यका स्रष्टा तथा पात्र दुवैमा वर्गीय चेतना हुन आवश्यक ठानिन्छ । मार्क्सवादी सौन्दर्यले वर्गीय पक्षधरतामा जोड दिन्छ । यसै आधारमा प्रगतिवादी साहित्यिक सिद्धान्तले सर्वहारा वर्गको पक्षपोषण गर्दै समाजमा भएका आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विभेदको विरोध गर्दछ र समतामूलक समाज निर्माणका लागि सङ्घर्षमा सहभागी हुन उत्प्रेरित गर्छ ।

साहित्यको एक विधाको रूपमा रहेको उपन्यासमा पनि पात्रमा रहेको वर्गीय चेतनालाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । उपन्यासका लेखक कुन वर्गका छन् र उनले निर्माण गरेका उपन्यासका पात्रको वर्गीय चेतनाको स्थिति कस्तो छ भन्ने कुराले महत्त्वपूर्ण स्थान लिन्छ । पात्रमा वर्गीय चेतना भएमा उनीहरू अन्याय, अत्याचार र शोषणका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्छन् । लेखकमा वर्गीय चेतना भएमा शसक्त वर्गीय चेतना भएका पात्रको सिर्जना गर्छन् । प्रगतिवादी उपन्यासमा यी दुवै तहमा वर्गीय चेतना खोजिन्छ । प्रस्तुत अध्ययामा ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्रमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतना र लेखकमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतनाको निरूपण गर्न मार्क्सवादी कला साहित्यसम्बन्धी चिन्तन पद्धतिमा आधारित प्रगतिवादको सैद्धान्तिक मान्यतालाई अवलम्बन गरिएको छ ।

पात्रमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतना

ऋषिराज बरालका भावना (२०३४), कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान (२०४८), समरगाथा (२०६४) गरी तीनवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । यी तीनवटै उपन्यासका पात्रमा वर्गीय चेतनाको कसरी प्रकट भएको छ त्यसको निरूपण गर्नु यस अध्यायको उद्देश्य हो । बरालको भावना (२०३४) पहिलो प्रकाशित उपन्यास हो । यसमा सामाजिक यथार्थको स्वतःस्फूर्त चित्रण गरिएको छ । विषयवस्तु र चिन्तनशीलतालाई भन्दा भावुकता र युवासुलभ प्रेमलाई महत्त्व दिइएको देखिन्छ । स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्ति शैली, प्रकृत प्रेम आदिका दृष्टिले यो

उपन्यास स्वच्छन्दतावादी जस्तो देखिन्छ। तर ग्रामीण तथा सहरी परिवेशका सामाजिक जीवनमा देखिएका गरिबी, अभाव, पीडा, वर्गीय असमानता, घातप्रतिघात आदिको चित्रणले यो उपन्यास प्रगतिवादी बन्न पुगेको छ। युवा अवस्थाको प्रेमलाई मूल विषय बनाएको प्रस्तुत उपन्यासमा वर्गीय समाजमा आर्थिक स्तरको असमानताले पवित्र प्रेममा कसरी बाधा दिन्छ भन्ने कुराको चित्रण गरिएको छ।

युवा र युवतिबीचको प्रेमलाई समाजको वर्गीय संरचनाले असफल बनाएको हृदयविदारक कथा प्रस्तुत भएको यस उपन्यासको पात्र रवि गरीबीका कारण उ सरकारी जागिर छाड्न नसकी मन्त्रीले पठाउन चाहेकै ठाउँ जुम्ला सरुवा भएर जान बाध्य भएको छ। आफू नचाँहदा नचाँहदै जुम्ला जान पर्दाको विवसता आफ्नो साथी अनुपसँग रविले यसरी व्यक्त गरेको छ— भोली मैले जानुपर्छ यहाँबाट मैले जानैपर्छ - छोड्ने पर्छ यो परिवेशलाई। मलाई जान नै मन छैन - तर म नगर्न सक्तिन। म आफूलाई टुक्रा टुक्रा पारेर काटिदिन सक्छु तर यो कागजलाई टुक्रा टुक्रा पार्न सक्तिन। यो मेरो सरुवाको कागज थाहा पाउनुभयो (पृ. ८४)। सम्पत्ति र शक्तिको आडमा प्रभुत्वशाली वर्गले गरिब, निमुखा, निम्न वर्गमाथि गर्दै आएको अन्याय अत्याचारलाई यसमा उजागर गरिएको छ। यहाँ रवी र भावनाको प्रेमलाई छुट्ट्याउन रवीलाई सरुवा गरेर जुम्ला पठाइएको हुन्छ। यता मन्त्रीको छोरो प्रकाशले भावनाको बलात्कार पछि हत्या गरिदिन्छ। सत्ताको संरक्षणमा हत्या जस्तो जघन्य अपराधबाट बच्न भावनाको हत्यालाई आत्महत्यामा परिणत गरिएको हुन्छ। पुलिस प्रशासन, डाक्टरी रिपोर्टबाट पनि आत्महत्या नै प्रमाणित गरिएको छ। यसका विरुद्धमा कसैले पनि आवज निकाल्न सक्तैनन् तर यसलाई अनुपले मान्न सक्दैन। विद्रोह स्वरूप आवज उठाउँदै भन्छ— “ .... भावनाले आत्महत्या गरी ? किन ? यो हुन सक्तैन, भावनाले आत्महत्या ... अवश्य होइन। भावनामाथि षडयन्त्र रचिएको हो, उसलाई मारिएको हो।” ऊ यस्तै सोचछ— मुटुभिन्न विद्रोह जल्छ ....। उसलाई कराउन मन लाग्छ— भावनाले आत्महत्या गरेकी होइन, भावनालाई फलाना फलाना मिलेर मारेका हुन् (पृ. १२७)। यस अभिव्यक्तिले सत्ताको आडमा मैमत्त राक्षसी प्रवृत्तिका सामन्तहरूका विरुद्धमा विद्रोह गर्न मन लाग्छ। उसभिन्न विद्रोह चेतना छ। तर शक्तिको सामु उसले केही बोल्न सक्तैन। यस असत्यलाई आत्मसात गर्न नसकेर अनुप आत्मग्लानीले जल्छ र उसमा एक किसिमको औडाहा भएको देखिन्छ। यसरी रवि र अनुपमनको अन्तर्हृदयमा सामन्त वर्गका विरुद्ध विद्रोहको चेतना प्रकट हुन्छ तर उनीहरूलाई साथ दिने कोही हुँदैनन्।

समाजमा पुँजीपति सामन्त वर्गबाट गरिब निमुखा वर्गका भावना जस्ता पवित्र तथा निच्छल नवयुवतीहरूले अनाहकमा अकालमै हत्याको शिकार बन्नुपर्ने अवस्थाको चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ। रवि र भावनाको पवित्र प्रेमलाई सफल हुन नदिएर वियोगमा टुङ्ग्याएको यस उपन्यासमा उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्न अत्याचारको पराकाष्ठ रहेको समाज व्यवस्थाको यथार्थ उद्घाटन गरिएको छ। आफ्नी प्रेमिकाको हत्याले विक्षिप्त बनेको रविमा हत्याका प्रकाशका विरुद्धमा प्रतिशोधको भावना जाग्छ। प्रकाशप्रति घृणा जाग्छ र भन्छ— प्रकाश मैले सोचेको पनि थिइन, तँ यति तल्लो दर्जाको होलास भनेर ...। .... अझ के गरे भन्न लाज लाग्दैन तँलाई ? तँले भावनालाई खरानी बनाइस— अब म तँलाई खरानी... रविका हात प्रकाशको कमिजको कल्लर

समाउन पुन्छन् (पृ. १५१) । यसरी उच्च वर्गका मानिसहरूमा मानवीय संवेदना हराउँदै गएको यथार्थ मन्त्रीको छोरा प्रकाशका चरित्रबाट उद्घाटन गरिएको छ । यसले वर्गीय सामाजमा निम्न वर्गले भोग्नु परेको अन्याय, अत्याचार र शोषणको चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र रविमा वर्गीय चेतना हुँदा हुँदै पनि अन्याय अत्याचारका विरुद्धमा सशक्त विद्रोह गर्न सकेको देखिदैन ।

रविको साथी प्रतापले भने भावनामाथि भएको अत्याचार सहन सक्तैन र प्रतिशोधको भावनाले जल्छ र हत्यारा प्रकाशको हुर्मत काट्छ भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रस्तुत प्रतापको यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ— प्रकाश ! भन् भावनाले आत्महत्या गरी ? भन् भावनालाई कसले मान्यो ? भन् नत्र म तेरो रगत पिउँछु, के गरिब मान्छे होइन ? के उसलाई बाँच्ने अधिकार छैन ? चाडो भन् “भावनालाई मैले मारे” भन् (पृ. १५९) । प्रतापको आक्रोसको ज्वाला दन्कन्छ । प्रतिशोध नलिइकन ऊ शान्त हुन सक्तैन । प्रकाशको घाटीमा टोकेर मासुको चोक्टा नै निकाल्छ । उसले भोकाएको सिँहभै गर्जिदै भन्छ— बुझिस् ? तँ जस्तालाई यसै गरी मारु पर्दछ । आजसम्म तँले गरिबको रगत पिइस्, अब म तेरो रगत पिउँछु । तँ जस्ता यहाँ अरु पनि छन् तिनीहरूलाई पनि यसै गर्नु पर्दछ गर्दछु । अनिमात्र हामीले सुखसित बाँच्न पाउँछौ । अनिमात्र हामीले भरपेट खान पाउँछौ (पृ. १५८-१५९) । यसरी प्रतापले समन्त हत्याराको दोहोरो काट्छ । प्रतापमा अन्याय अत्याचारका विरुद्धको विद्रोह चेतना सशक्त रूपमा देखिन्छ । तर यो विद्रोह सङ्गठित हुन नसकेर पतन हुन्छ । प्रकाशको हत्याको अभियोगमा प्रताप जेलमा पर्छ । उता रवि मानसिक रूपमा विक्षिप्त बन्छ । सामन्तवादका विरुद्धमा आवज उठाउने वर्गको पतन देखाएको हुँदा उपन्यासमा वर्गीय चेतना छ तर फितलो बन्न गएको देखिन्छ । यसरी भावना उपन्यासले प्रगतिवादी चेतना प्रस्तुत गरी अभावग्रस्त निम्न वर्गीय ग्रामीण जीवनप्रति सहानुभूति प्रकट गर्ने प्रयास गरेको छ । यस उपन्यासमा उच्चवर्गको अन्याय अत्याचार र निम्न वर्गको उत्पीडनको यथार्थजन्य स्थितिको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा वैचारिक पक्षभन्दा भावनात्मक पक्ष सबल बनेर आएको छ । निम्न वर्गमा रहेको विद्रोह चेत पनि व्यक्ति विद्रोह तथा अराजकतामा सीमित रहेको देखिन्छ ।

कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान (२०४८) उपन्यासमा समाजका शोषक वर्ग र शोषित वर्गको बिचको विद्रोह पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमा वर्गीय चेतना र वर्गीय पक्षधरता सशक्त रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । सामन्त वर्गको विरुद्धको चेतना यस उपन्यासको पात्र बलबहादुरले यसरी प्रकट गरेको छ— “गाउँमा मान्छेहरूको कतिदिनदेखि चुल्होमा आगो बलेको छैन । खाने कुरा नभएर मान्छेहरूमा हाहाकार मच्चिएको छ । यहाँ भकारी र थाङ्ग्रामा अन्न थुपारिएको छ । हेर्नेसु भूँमा मकै छरिएको छ र धान पोखिएको छ .... ।” भन्दा भन्दै बलबहादुरको आवेग र आक्रोसा बिकशित हुन थाल्दछ (पृ. ८४) । यस अभिव्यक्तिले पात्रमा मात्र होइन पाठकका मनमा पनि वर्गीय पक्षधरता जगाउने सामर्थ्य प्राप्त गरेको देखिन्छ । आधुनिक पुँजीवादी समाजमा वर्ग निरपेक्ष समाज हुनै सक्तैन भन्ने कुरामा उपन्यासकार स्पष्ट छन् । उपन्यासको अनुकूल पात्र बलबहादुरमा वर्गीय चेतना उठेको देखिन्छ । उसले समाजको शोषणमूलक जालोलाई च्यात्नका लागि धेरै सङ्घर्ष गरेको छ । ऊ जस्तै धेरै प्रगतिशील नेपाली जनताले गरेको आन्दोलनलाई नेताहरूले सम्भौतामा टुङ्ग्याएकोमा बलबहादुरले आक्रोश व्यक्त गरिएको सन्दर्भ उपन्यासका यसरी प्रस्तुत गरिएको छ— “गोलीले पनि दबिएन जन-आवाज ।

जन-आवाजले अत्तालिएको पञ्चायती सरकार र त्यसका ठेकेदारहरूले सम्भौताको घोषणा गरे अल्मल्याउने मेलो । जनताको माग र आवाजलाई कुल्चेर आफूलाई जनताको नेता भन्ने बाममोर्चा र नेपाली कांग्रेसका नेताहरूले धोकापूर्ण र जनघाती सम्भौता गरे । ....” (पृ. ७५) । उपन्यासमा व्यक्त बलबहादुरको उक्त विचारले परिवर्तनप्रति प्रतिबद्ध उत्पीडित जनताको भावना र मर्मलाई समात्न सकेको छ । जनताका हरेक त्याग र बलिदानलाई सम्भौताका माध्यमबाट अवमूल्यन गर्ने नेतृत्वको प्रवृत्तिप्रति यहाँ आक्रोश भाव व्यक्त भएको छ । त्यस अभिव्यक्तिले जनतामा रहेको वर्गीय चेतना राम्रैसँग देखिन्छ ।

समाजको राजनीतिक यथार्थका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने गाउँका जनतामा बहुदल पश्चात् वर्गीय शोषण विरुद्धको चेतनाको विकास हुन थालेको पाइन्छ । पञ्चायत कालमा शोषणका विरुद्धमा बोल्ने जो कोहीलाई पनि अनेक प्रकारको दमन यातना खेप्नु पर्ने स्थिति रहेकोमा बहुदल आएपछि त्यो स्थितिमा केही खुकुलो अनुभूति भएकाले मान्छेहरू बोल्ने आँट गर्न थालेको कुरा चुनावी सभामा बलबहादुरले गरेको भाषणको यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ—

लौ भन्नुहोस् हामीहरू पनि घुमिफिरि त्यस्तै संसारमा पुग्ने कि सांसदकै चक्करमा पुग्ने कि, हामीलाई भोक, गरिबी र दासत्वमा राखि छोड्ने व्यवस्थामै रम्ने कि भरपेट खाने र मान्छे भएर बाँच्न पाउने व्यवस्थाका लागि सङ्घर्ष गर्ने ? भन्नुहोस् अब हामी हुतराजलाई भोट दिन कुद्नेकी यस्तालाई नाङ्गेभार पारेर गरीबहरूको राज्य ल्याउन सङ्घर्षको तयारी गर्ने ... । (पृ. ७७)

यस अभिव्यक्तिबाट जनतामा परिवर्तनको चेतना विकसित हुने अनुकूल अवसर सिर्जना भएको देखिन्छ । सामन्तवादी पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछिको परिवेशमा जनताले शोषणका विरुद्ध आवज उठाएन साहस गरेको छन् । यस उपन्यासमा जनताको विस्तारै वर्गीय चेतनाको विकास भइरहेको देखिन्छ । हुतराजजस्ता सामन्तका उत्पीडित, शोषण र फट्याइँका विरुद्ध गाउँलेले बलबहादुरको नेतृत्वमा जाइ लागेर प्रतिकार गर्न खोज्छन् । बलबहादुर जस्तो सचेत पात्रमा मात्रै होइन, बहुसङ्ख्यक गाउँलेमा समेत सामन्तका विरुद्धको विद्रोह चेत वर्गीय चेतनाकै आधारमा विकसित भएको पाइन्छ । गाउँलेमा हुतराजजस्ता सामन्तहरू गरिब निमुखा जनतामाथि शोषण र जालझेल गर्ने वर्ग विरोधी चरित्र हुन् भन्ने कुराको चेतना भएको देखिन्छ । पञ्चायत व्यवस्थामा हुतराजजस्ता व्यक्तिका शोषणजन्य कुनै पनि क्रियाकलापका विरोधमा चूँसम्म बोल्न नसक्ने जनता बहुदल आएपछि आफूहरू कसरी शोषित भइयो, त्यसको हिसाव किताव खोज्न थाल्छन् । त्यसैले उनीहरू बलबहादुरलाई पुलिसले पक्राउँ गर्दा चौकी घेर्न पनि पुग्छन् । चुनावी सभामा हुतराजका क्रियाकलापका विषयमा बोलेपछि बलबहादुरले जनताको समर्थन पाउँछ । यस कारण उपन्यासका पात्रमा वर्गीय चेतना विकसित भएको बुझ्न सकिन्छ ।

वर्गीय चेतनाको मापनको आधार वर्गसङ्घर्ष मात्रै होइन । उपन्यासमा वर्गीय एकताको जुन महत्त्वपूर्ण आधार तय हुन सकेको देखिँदैन । जनतामा सङ्गठनिक एकता, वैचारिक विकास, पार्टीप्रति प्रतिबद्धता जस्ता कुराको आत्मसातीकरण भइसकेको देखिँदैन । वर्गसङ्घर्षको स्वाभाविक विकास प्रक्रियाबाट वर्गीय चेतनाको विकास

हुँदै जान्छ तर उपन्यासमा गाउँलेहरू वर्ग सङ्घर्षको प्रक्रियामा सहभागी भएर यनीहरूमा वर्गीय चेतनाको विकास भएको देखिँदैन। जनतामा बलबहादुरको पछि लामवद्ध हुनुका पछाडि वर्ग दृष्टिकोण र वर्ग सङ्घर्षको जुन पृष्ठभूमि आउनु पर्थ्यो, त्यो आउन सकेको छैन। हुतराजको पछि लामुमा जस्ता वस्तुगत आधारहरू थिए, बलबहादुरको पछि लामुमा त्यस्ता वस्तुगत आधारहरू त्यति स्पष्ट देखिँदैन। यसो भए पनि प्रस्तुत उपन्यासको रचनामा वर्गबोधको आधार सक्रिय रहेको छ। पञ्चायतकालीन सामन्त हुतराज जस्ता फटाहा बहुदल कालमा पनि कम्युनिस्ट पार्टीभित्र प्रवेश गरेर आफूलाई सुरक्षित बनाउने र नेता तथा सांसद बनेर शोषण र प्रभुत्वलाई कायम राख्न सफल हुन्छन् भन्ने कुरालाई उद्घाटित गर्न यो उपन्यास सफल रहेको देखिन्छ।

समरगाथा (२०६४) उपन्यासमा सामन्तवादी चिन्तन र चरित्रप्रति तीव्र आक्रोश व्यक्त गरिनुका साथै किसान, मजदुर र ग्रामीण गरीब जनतालाई फगत उत्पीडित मात्र होइन, अग्रगामी शक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा प्रयुक्त पात्रमा वर्गीय चेतना तीव्र रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ। एक जना घाइते कमरेडले युद्ध पक्कै जित्छौ होला हैन सर ? भन्दा आदित्यले दिएको जवाफबाट बुझ्न सकिन्छ— “जितिन्छ कमरेड जितिन्छ, हामी जित्नकै लागि युद्ध लड्छौँ सबैले जित्नकै लागि युद्ध लड्छन्। हामीलाई विश्वास छ, हामी यो मोर्चा पनि जित्छौँ। तर यथार्थ के हो भने युद्ध सधैं जितींदो रहेनछ। तर कहिलेकाहीँ युद्ध जितेर पनि हारिदो रहेछ। र हारेर पनि जितींदो रहेछ .... (पृ. ८४) ?” उपन्यास सामन्ती चिन्तन र संस्कृतिको पूर्णतः विपक्षमा रही सर्वहारा तथा उत्पीडित वर्गका पक्षबाट निर्मित भएको छ। यसमा सर्वहारावादी पार्टीको आदर्श, मूल्य मान्यता, अनुशासन, प्रतिबद्धता र पक्षधरतालाई अभिव्यक्त गरिएको छ। उपन्यासमा प्रशान्त र नवीनका माध्यमबाट एउटा सच्चा क्रान्तिकारी कुन हदसम्म पार्टी, श्रमजीवी सर्वहारा जनताप्रति प्रतिबद्ध हुन्छ भन्ने कुरा प्रशान्त र नवीन कारागारको यातनागृहमा अचानक भेट हुँदाको स्थितिको प्रस्तुतिबाट देखिएको छ—

“अँ म नविन”— अवरुद्ध गलाको बोध हुने किसिमको बोली निस्कियो नविनको मुखबाट। वास्तवमा हर्ष र खुसीले ऊ भावुक भएको थियो। भावावेगमा बगेका थिए उसका आँखाबाट आँसु। प्रशान्तले एकैछिन आँखा खोल्थ्यो र बन्द गर्थ्यो र फेरी खोल्थ्यो। ती राता आँखाबाट आँसु टलपल भए। ती खुसीका आँसु थिए। यस्तो कसाइखानामा, त्यो बधशालामा ती दुई भेट भएका थिए। नविनले रगतले कटकटिएको प्रशान्तको अनुहारमा, छातीमा आफूलाई पायो। छातीमा तपतप चुहे भावावेगका आँसुहरू। (पृ.१९२)

प्रस्तुत उद्धरणबाट प्रशान्त र नविनले जनता विरोधी निरङ्कुश सत्ताका अगाडि घुडा नटकी आफ्नो पार्टीप्रतिको प्रतिबद्धता र क्रान्तिप्रतिको इमान्दारिता प्रदर्शन गरेको देखिन्छ। वर्गीय रूपमा सर्वहारा वर्गका पक्षमा रही सामन्त तथा शोषकहरूका विरुद्धमा यो उपन्यास सशक्त हतियार बन्न गएको छ। यस्तै मार्क्सवादी मान्यताको पूर्णतः पालना गर्दै र सर्वहारा वर्गको पक्षपोषण गर्दै सामन्ती र पुँजीवादी शासन व्यवस्था विरोधी चेतना प्रस्तुत भएको छ। सर्वहारा वर्गका पक्षमा रहेको र जनयुद्धको महान् गाथालाई प्रस्तुत गरेकाले यसमा क्रान्तिचेतन र परिवर्तनप्रतिको निष्ठा अक्षुण्ण प्रकारको छ। जनयुद्ध शोषित र उत्पीडित जनताको विद्रोहको अभिव्यक्ति भएको त्यो न्यायपूर्ण भएकाले एक दिन उत्पीडित जनताको मुक्ति अपरिहार्य रहेको विश्वासका साथ प्रशान्तले

पुलिस प्रशासनको अगाडि आत्म विश्वासका साथ जोसिलो जवाफ दिन्छ- “.... जनता मारेर र मान्छेलाई गायब पारेर क्रान्ति रोकिनेवाला छैन । यो वर्गसङ्घर्षको नियम हो । हत्या, लुट र बलात्कारले क्रान्ति रोकिने भए वर्गयुद्ध यहाँसम्म आउने थिएन” (पृ. २०१) । यो आत्मविश्वास उपन्यासमा पात्रहरूका माध्यमबाट जति प्रखर ढङ्गले व्यक्त भएको छ, त्यति नै उपन्यासकारका सचेत दृष्टिकोणमा पनि यो सक्रिय छ । त्यसैले पात्रमा रहेको वर्गबोधका दृष्टिले यो उपन्यास स्पष्टतः श्रमजीवी तथा उत्पीडित वर्गलाई इतिहासको निर्माता मान्दै त्यसै वर्गबाट यसमा नायकत्वको चयन गरिएको देखिन्छ । आदित्य, प्रशान्त, निमा, समीर लगायतका पात्रहरू त्यस्तै नायक हुन् जो क्रान्तिको मोर्चामा दृढतापूर्वक लडेका छन् । क्रान्तिको तीव्र चाहना छ भने क्रान्तिका हितमा र प्रतिक्रान्तिका विरुद्ध बलिदानको उदात्त भाव छ । यो उदात्त जीवन मूल्यको निर्माण पात्रमा रहेको वर्गबोधका जगमा भएको छ र यही तीव्र वर्गबोध र त्यसले निर्माण गरेको उदात्त जीवन मूल्यका कारण उपन्यास प्रगतिवादी बन्न पुगेको छ ।

लेखकमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतना

उपन्यासकार ऋषिराज बराल नेपालको सिङ्गो वर्गयुद्धमा आफैँ सहभागी भएर हिडेका छन् । उनले उपन्यासमा सामाजिक यथार्थको स्वतःस्फूर्त चित्रण गरिएका छन् । उपन्यासकार वर्गीय युद्धमा उपन्यासका पात्रहरूसँगसँगै हिँडेका छन् । त्यसैले उनको सङ्घर्ष र वर्गीय पक्षधरता पनि त्यत्तिकै स्पष्ट र सशक्त बन्न गएको देखिन्छ । बरालले भावना उपन्यासको भूमिकामा आफूले जेजति देखे र भोगे त्यसैलाई व्यक्त गर्न खोज्दा उपन्यासले साकार रूप लिएको कुरा व्यक्त गरेका छन् (भूमिका) । यस भनाइबाट उपन्यासकारले आफ्नो जीवनमा समाजमा जे जति देखे, भोगे तिनलाई यस उपन्यासमा औपन्यासिकीकरण गरेको देखिन्छ । उनको भावना वर्गीय शोषणलाई सर्वोपरी महत्त्व दिइएको उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा पुँजीवादी तथा सामन्तवादी जडतालाई आलोचना गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस उपन्यासमा सामन्तवादी प्रतिनिधि पात्रका रूपमा मन्त्री र मन्त्रीको छोरो प्रकाश रहेका छन् । रवि, भावना, अनुप, प्रताप शोषित वर्गका प्रतिनिधि पात्रको रूपमा प्रस्तुत छन् । सत्ताको आडमा मन्त्री र मन्त्रीको छोरो प्रकाशले समाजमा अन्याय अत्याचार उत्पीडनको आतङ्क मच्चाएका छन् भन्ने कुरा कुरालाई बरालले उपन्यासमा उठाएको प्रसङ्ग यस प्रकार छ- एउटा विभत्स किसिमको सुसेली माई डडेलोले खाएको एउटा मुढोसित मितेरि गाँस्ते भावनाको लाश बगिरहेको हुन्छ, कहिले छेउ कहिले माँभ हुँदै अनि कहिले भूँवरीमा पर्दै वाग्मती अफैँ सुसाएरहेको हुन्छ (पृ. १२३) । मन्त्रीको छोरो प्रकाशसँग भावनाको विवाहको प्रसङ्ग चलेको हुन्छ । सत्ताको उन्मात चडेको प्रकाशले भावनालाई अपहरण गरी बलात्कार पछि हत्या गरी वाग्मतीमा फालिदिन्छ ।

समग्रमा सत्ता र सम्पत्तिको आडमा कानून हातमा लिएर शासन गरिरहेका प्रकाश जस्ता राक्षसी प्रवृत्तिका गुण्डाहरूले भावना जस्ता पवित्र तथा स्वच्छ नवयुवतीको यौवनलाई लुछेर, चिथोरेर समाप्त पारिएका उदाहरणहरू सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थामा प्रसस्तै भेटिन्छन् । अन्याय, अत्याचारका विरुद्ध मुक्तियुद्धमा आफैँ संलग्न भएर वर्गीय शोषणको यथार्थलाई नजिकबाट नियालेका बरालमा उत्पीडनका विविध पक्षहरू पहिचान गर्न सक्ने क्षमता देखिन्छ । शोषण र उत्पीडनका यस्ता पक्षहरूलाई उपन्यासकारले उत्कर्षमा पुर्‍याएर कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । उत्पीडित वर्ग, वर्गसङ्घर्षप्रति प्रतिबद्ध बरालभित्र अन्तर्निहित वर्गीय चेतना स्पष्ट देखिन्छ ।

कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान उपन्यासमा मार्क्सवादी मान्यता अनुरूप समाजको वर्गीय स्वरूपको सशक्त चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यास वर्तमान राजनीतिक चेतना र कला चेतनाको उपजको रूपमा रहेको कुरा उपन्यासकार स्वयमले उपन्यासको भूमिकामा उल्लेख गरेका छन्— यो उपन्यास बाल्य जीवनको अनुभवलाई यस पल्ट “रिन्यू” गर्ने मौका पाउँदा प्राप्त अनुभवको उपज हो। महाभारतको डाँडो मुनि र सुनकोसीको बगरमाथि रहेको एउटा गाउँको कथा हो यो। तर यो धेरै धेरै गाउँलेहरूको कथा हो (भूमिका)। प्रस्तुत अभिव्यक्तिबाट उपन्यासकारका बाल्य जीवनका अनुभव र भोगाइको उपजको रूपमा उपन्यास सिर्जना भएको बुझिन्छ। उपन्यासकारमा बाल्यकालदेखि नै समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडन विरुद्धको चेतना प्रखर रूपमा थियो, उपन्यास त्यसैकै संश्लेषित रूप भएको कुरा स्वीकारिएको छ।

उपन्यासकारले हुतराजलाई जनताबाट भागेर राजधानी जाने सामन्त वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा चित्रण गरेका छन् र अन्य निम्न वर्गका पात्रप्रति सहानुभूति देखाएर शोषित वर्गको पक्षधरता प्रकट गरेका छन्। हुतराजका अवसरवादी प्रवृत्तिहरूलाई प्रस्तुत गरेर उपन्यासकारले समाजमा देखिने गलत प्रवृत्तिलाई उदघाटन गरेका छन्। यसले लेखकमा रहेको वर्गीय चेतनालाई स्पष्ट देखाउँछ। हुतराजका सामन्तवादी प्रवृत्तिप्रति पाठकका मनमा घृणा पैदा हुन्छ भने पार्वती, बुधे हापु तथा बलबहादुरजस्ता सर्वहारा वर्गका पात्रप्रति सहानुभूति पैदा हुन्छ। यसले पाठकमा रहेको वर्गीय चेतनाको स्तरलाई देखाउँछ। उपन्यासकारले उपन्यासको अन्तिममा पाठकलाई सम्बोधन गर्दै भनेका छन्— प्रिय पाठकहरू। समाजमा वर्गीय अन्तरविरोध छउन्जेल सम्म वर्ग-सङ्घर्ष निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ। तपाइ हामी पनि यसै क्रमभित्र आवद्ध छौं त्यसैले यो उपन्यास यत्तिमै पनि पूर्ण छ र जिज्ञासाका दृष्टिले अपूर्ण पनि छ (पृ. ८६)। बरालको यस अभिव्यक्तिबाट उनमा अन्तर्निहित वर्गीय चेतना उद्घाटित भएको पाइन्छ। यसै गरी उपन्यासकार वर्ग दुस्मन मान्ने सङ्घर्षको युद्ध मैदानमा बलबहादुर लगायत अन्य साथीहरूसहित गाएको क्रान्तिकारी गीत यस प्रकार छ—

अधि बढौं साथि हो पूर्व रातो छ ।
सङ्घर्ष र दुःखपूर्ण हाम्रो बाटो छ ।
हुन्न हुन्न चुनावको पछि लाग्नु हुन्न ।
क्रान्तिकारी धारलाई भुत्ते पार्नु हुन्न । (पृ. ८६)

प्रस्तुत गीत मार्फत लेखकले आफूभित्र रहेको तीव्र वर्गबोध प्रकट गरेका छन्। यसैका आधारमा लेखकीय पक्षधरता पनि उत्पीडित गाउँलेका पक्षमा रहेको स्पष्ट हुन्छ।

समरगाथा उपन्यास ऋषिराज बरालको जीवनको जनयुद्धकालीन अनुभूतिको सँगालो हो। यसमा जनयुद्धको विशिष्ट भाँकी नै प्रस्तुत गरिएको छ। आफैँ जनयुद्धमा संलग्न भएर त्यसको यथार्थलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्नुका साथै कलात्मक ढङ्गले यथार्थको बिम्बन गर्न सक्नु यस उपन्यासको शक्ति हो। उपन्यासकार बराल सचेततापूर्वक जनयुद्धमा संलग्न भएका हुन्। उनको यो संलग्नता स्वयंमा सर्वहारा तथा उत्पीडित वर्ग, क्रान्ति र परिवर्तनप्रतिको प्रतिबद्धता र पक्षधरताको सूचक हो। जनयुद्धमा उनको यस प्रकारको संलग्नतालाई ऐतिहासिक आवश्यकता ठान्दै उनले उपन्यासको भूमिकामा लेखेका छन्:—

लेखन, पत्रकारिता मेरो कार्यक्षेत्र थियो। कहिले पत्रकार बनेर पत्रकार टोलीमा, कहिले मानव अधिकारवादीहरूको टोलीमा सामेल भएर देशका विभिन्न भागमा घुम्ने, अध्ययन-अनुभव गर्ने, दमन र आतङ्क भोगेका, बलात्कृत भएका, यातना खपेका, आफन्त गुमाएका र प्रियजनहरूबाट टाढा भएका बन्दी साथीहरूसित भेटघाट गर्ने, अनुभूति साटासाट गर्ने वातावरण मिलाउँदै गएँ। लिपिवद्ध गर्दै गएँ। पाठक समक्ष पुऱ्याउँदै गएँ। (भूमिका)

प्रस्तुत भनाइअनुसार पनि उपन्यासकारले विभिन्न कोणबाट जनयुद्धलाई हेरेको र तिनै सन्दर्भका भोगाइ र प्राप्त अनुभवहरूलाई यस उपन्यासमा औपन्यासिकीकरण गरेको देखिन्छ। उपन्यासमा प्रस्तुत पात्र आदित्य र उपन्यासकारको जीवन कहानी मिल्न जान्छ। कमरेड आदित्यको वर्गसङ्घर्षमा प्रवेश गर्नु पर्ने कारण र उपन्यासकार बराल प्रवेश गर्नु पर्ने कारणहरू ट्याक्कै मिल्दाजुल्दा छन्। कमरेड आदित्यले वर्गसङ्घर्षमा लाग्नु पर्ने कारणको सन्दर्भ उपन्यासकारले यसरी उल्लेख गरेका छन्—

पेसा गर्दै र क्रान्तिकारी चिन्तन राख्दै गतिविधि गर्न पाइने स्थिति हराउन थालेको थियो। कागज बलजफ्ती गर्न लगाउने र आत्म समर्पणको प्रचार गर्ने, महिनौंसम्म गायब पार्ने जस्ता प्रक्रियाहरू चालु गरिएका थिए। या त चुपचाप बस्नु पर्ने नभए प्रतिरोध गर्नु पर्ने दुई वटा मात्र बाटा थिए। जागिरे मानसिकताबाट मुक्त भएर नयाँ यात्राको थालनी गर्नु नै सही ठान्यो उसले। क्रान्तिकारी विचार र व्यवहारलाई निरन्तरता दिनु बाहेक अर्को बाटो थिएन, साँच्चै थिएन। (पृ. १७)

उपन्यासकार स्वयं नै यहाँ एक मुख्य पात्रका रूपमा उपस्थित भएको देखिन्छ र उनीभित्रको वर्गीय चेतनाले क्रान्तिको नयाँ यात्रामा सामेल हुन घचघच्याको बुझिन्छ। उपन्यासकारको वर्गीय क्रान्तिमा हुने संलग्नताले सिर्जनामा पक्षधरता, यथार्थबोध, संवेदना आदिको शक्ति बढ्छ भन्ने कुरा मार्क्सवादी कला चिन्तनले स्वीकार्दछ। यो स्थिति समरगाथा उपन्यासमा निकै सबल रहेको पाइन्छ। उपन्यासकार स्वयं जनयुद्धमा संलग्न हुनु र उपन्यासको पात्रकै भूमिकामा समेत आएर जनयुद्धले सिर्जना गरेको नवीन जीवन मूल्यलाई आख्यानीकरण गर्नुले जनयुद्धको यथार्थलाई विश्वसनीय बनाएको छ। उपन्यासकारको वर्गबोध, क्रान्तिप्रतिको प्रतिबद्धता र उत्पीडित वर्गप्रतिको पक्षधरतालाई अभि सुदृढ बनाएको छ।

निष्कर्ष

ऋषिराज बरालका उपन्यासको यस अध्ययनबाट सामन्ती तथा शोषणमूलक समाज व्यवस्थालाई भत्काएर न्याय र समानतापूर्ण नयाँ जनवादी व्यवस्था स्थापनाको आवश्यकता बोध भएको पाइन्छ। समाज रूपान्तरणको तीव्र आकाङ्क्षा प्रस्तुत भएका उनका उपन्यासमा क्रान्ति अनिवार्य आवश्यकता भएको समेत उल्लेख गरिएको छ। बहुसङ्ख्यक श्रमजीवी जनताले भोग्नु परेको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि विभिन्न प्रकारका उत्पीडनबाट मुक्तिको आकाङ्क्षाको अभिव्यक्तिका साथै त्यसै आकाङ्क्षाका जगमा विकसित वर्ग सङ्घर्षका परिघटनाको चित्रण पनि निकै महत्त्वका साथ गरिएको छ। त्यसैले उपन्यासमा वर्गीय चेतना सुस्पष्टसँग देख्न सकिन्छ। उपन्यासका पात्रहरू आफ्नो वर्गप्रति सचेत देखिन्छन् र वर्गीय मुक्तिका निमित्त साहस, त्याग र बलिदानको आदर्श प्रदर्शन गरेका छन्। *भवना* उपन्यासमा अनुप, रवि र प्रतापजस्ता पात्रमा वर्गबोध स्पष्टसँग देखिन्छ।

उनीहरू शोषित वर्गका पक्षमा दृढतापूर्वक उभिएका हुँदा यस उपन्यासमा वर्गीय पक्षधरता रहेको पाइन्छ । तर यस उपन्यासमा क्रान्ति तथा परिवर्तन चेत उच्च रूपमा विकसित हुन सकेको देखिदैन । *कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान* उपन्यासमा बलबहादुर लगायत गाउँका शोषित जनतामा वर्गबोधको अनुभूति विकसित भएको देख्न सकिन्छ । *समरगाथा*का आदित्य, प्रशान्त निमा, शान्ती, समीर, प्रशुन लगायतका पात्रहरू सर्वहारा तथा उत्पीडित वर्गको मुक्तिको निमित्त जनयुद्धमा होमिएका छन् । उनीहरू समाज रूपान्तरणको युद्धमा दृढतापूर्वक लडेका छन् र क्रान्तिको यात्रामा प्रतिबद्ध रहेका छन् । उनीहरू आफ्नो वर्गको हित र मुक्तिका लागि बलिदान हुन पनि पीछ नहट्ने इमान्दार क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा प्रस्तुत छन् । यसरी उपन्यासका पात्रमा वर्गबोधी प्रवृत्ति पाइनुका साथै उपन्यासकारमा पनि वर्गबोधसँगै लेखकीय पक्षधरताको स्थिति पनि सुस्पष्ट रहेको देखिन्छ । तीनवटै उपन्यास मार्क्सवादी दर्शन र चिन्तनबाट अभिप्रेरित देखिन्छन् । सर्वहारा वर्गका पक्षमा रही सामन्तवादी तथा पुँजीवादी राज्यसत्ताका विपक्षमा रहेर उनले उपन्यासमा न्याय र समानतामा आधारित सुन्दर समाज निर्माणको स्वप्न र आदर्शलाई व्यक्त गरेका छन् ।

(त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयमा मैले विद्यावारिधि अनुसन्धान गरि गरिराखेकी छु । प्रस्तुत लेख मेरो विद्यावारिधि अनुसन्धानमा आधारित छ । मेरो विद्यावारिधि अनुसन्धानको शीर्षक नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासमा नारी चेतना रहेको छ । अनुसन्धानको निमित्त मलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुदान आयोग सानोठिमी भक्तपुरले विद्वतवृत्ति प्रदान गरेको छ । मैले आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा विद्वतवृत्ति पाएकी हुँ । मेरो UGC Award No. PHD 076/077 H& S-9 रहेको छ । यसका निमित्त म अनुदान आयोग सानोठिमी भक्तपुरप्रति आभारी छु । विद्वतवृत्ति प्रदान गरी मलाई विद्यावारिधि अनुसन्धानमा सहज बनाइदिएकोमा आयोगप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।)

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- कड्वेल, क्रिस्टोफर (सन् १९९०). *विभेद और यथार्थ*. (अनु. भगवान् सिंह). नयी दिल्ली : राजकमल प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०३४). *भावना. ललितपुर* : नवराज बराल ।
- बराल, ऋषिराज (२०४८). *कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान*. चितवन : चितवन प्रकाशन प्रा. लि. ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *समरगाथा*. काठमाडौँ : अशोक सुवेदी ।
- भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०५३). “प्रगतिवादी नेपाली कविताको आरम्भ र विकास” अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- भ्ला. इ. लेनिन. (सन् १९४७). *साहित्यके बारेमे*. मास्को : प्रगति प्रकाशन ।
- माओत्सेतुङ (सन् १९७५). *सङ्कलित रचनाए*. (भाग-३). पेकिङ: : विदेशी भाषा प्रकाशन गृह ।
- रोहिताश्व (सन् १९९१). *मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्रको भूमिका*. नयी दिल्ली : राधाकृष्ण ।
- लेनिन (सन् १९८४). *समाजवाद और संस्कृति*. (अनु. रमेश सिन्हा). लखनउ : इन्डिया पब्लिसर्स ।